

Hudecz Gergő:

A marokkói demokratizálódás folyamata:

Erőviszonyok a Makhzenen belül

A muszlim demokráciákról folytatott vita módszertanilag gyakran ellentmondásos: sokszor nem egyértelmű, hogy a szerzők (1) az összehasonlító politológia tudományos fogalomkészletét és módszertanát használva kívánják a demokratikus intézményrendszerek kialakulásának lehetőségét vizsgálni muszlim országokban, vagy (2) a demokrácia fogalmát, és hozzá kapcsolódó teljes fogalomrendszert kívánják újraértelmezni az iszlám teológia és a muszlim országok politikai rendszerének tükrében.

Megalapozottnak tűnik az a feltételezés, hogy van lehetőség az összehasonlító politológia fogalomkészletét és módszertanát használva a demokratikus intézményrendszerek kialakulását vizsgálni különböző kulturális közegekben. Jelen dolgozat ezt a feltételezést vizsgálja: Marokkó esetét elemezve arra a kérdésre keresi a választ, hogy a tranzitológia alapvető fogalmi készlete mennyiben alkalmas egy huntingtoni terminológiával "muszlim"-nak tartott ország politikai intézményrendszerében bekövetkező változások értelmezésére. Célunk, hogy a demokrácia objektív definícióját megtartva mélyítsük el tudásunkat arról, hogy milyen tényezők határozzák meg kialakulását.

Bevezetés

A Huntington nyomán kibontakozó tudományos vita elsősorban a demokrácia és a vallási közeg kölcsönhatására koncentrált. Felületesen vizsgálva két alapvető álláspont látszik körvonalazódni: az egyik szerint az iszlám és a demokrácia összeegyeztethetőek, a másik szerint nem. Az utóbbi álláspont képviselői általában az állam és vallás szétválasztásának, a demokratikus közvélemény és a modern állampolgári szemlélet hiányára hivatkoznak.¹ Sayyid Qutb, az egyiptomi Muszlim Testvériség meghatározó alakja például az iszlám és a népfenség

* Hudecz Gergő a Corvinus egyetem PhD hallgatója. *A demokrácia jelei és lehetőségei Marokkóban* című disszertációjának egyik részét képező tanulmányhoz az oxfordi St. Antony's és Nuffield college-okban végzett további kutatásokat.

¹ Kedourie, Elie: *Democracy and Arab Political Culture*. Frank Cass, 1994.; Lewis, Bernard: *Islam and Democracy*, *Journal of Democracy*, Vol. 7. No. 2. (1996. április) 52-63. o.

elvének összeegyeztethetlensége mellett érvel, mondván, hogy a *saríá* egy önmagában teljes jogi és erkölcsi rendszer, amely nem tesz lehetővé további jogalkotást.²

Qutb-bal ellentétben azonban több iszlamista vezető összeegyeztethetőnek tartja az iszlám vallást és a demokráciát. Indonéz vezetők, Abdurrahman Wahid és Amien Rais, Oroszország főmuftija, Talgat Tadjuddin, valamint a tunéziai Rachid Al-Ghannouchi is úgy vélik, hogy az iszlám jognak több forrása van, azaz nem lehet a saríat egyetlen jogforrásnak tekinteni. Emellett mind a négy vezető kiemeli, hogy a Korán előírja a *súra*-t, azaz a politikai közösségen belül történő egyeztetést, és hogy a vallásban fontos szerep jut az *idzstihad*-nak, a racionális érvelésnek, valamint az *idzszma*-nak a, konszenzus elvének, amelyek mind alapvetően demokratikus értékek.³ Hasan al-Turabi, a szudáni Iszlám Nemzeti Front vezetője is hangsúlyozza a shura kötelező (*mulzima*) jellegét, amelynek alapján összeegyeztethetőnek tartja a demokráciát az iszlámmal.⁴ Az észak-afrikai régió meghatározó muszlim gondolkodói és intellektuális vezetői is hasonlóan érvelnek: a marokkói 'Allal al-Fasi, a tunéziai Mohamed Talbi, és az egyiptomi Saad Eddin Ibrahim mind elképzelhetőnek tartják a demokráciát országaikban. Míg al-Fasi intézményi szempontból közelíti a kérdést, és egyenlőséget tesz a demokrácia és a *súra* közé, addig Talbi inkább morális alapkőről indul és rámutat arra, hogy a két koncepció ugyanazon egyetemes értékre, a közjó kifejeződésére épül.⁵ Ezt támasztja alá Anwar Ibrahim, malajziai vezető is, aki szerint önmagában az a tény, "hogy a politikai szabadságjogok és a demokrácia alapelvei először nyugaton fogalmazódtak meg, nem jelenti, hogy nem alkalmazhatóak univerzálisan, és hogy nem fogalmazódhatnak meg más környezetben." Qutb nézeteit félrevezetőnek és szélsőségesnek tartja, míg más szerzők egyenesen marxistának nevezik Qutb-ot, akit szerintük elsősorban a nyugatellenesség vezérelt a hatvanas években.⁶

A muszlim demokráciáról folytatott vita azonban módszertanilag gyakran ellentmondásos: sokszor nem egyértelmű, hogy a szerzők (1) az összehasonlító politológia tudományos fogalomkészletét és módszertanát használva kívánják a demokratikus intézményrendszerek kialakulásának lehetőségét vizsgálni muszlim országokban, vagy (2) a

² Hasonló nézeteket képvisel Shaykh Sha'ban, a libanoni Iszlám egységfront, és Shaykh 'Abd al-Qadir Mughni, az algériai szalafisták vezetője; interjúk a Raghid El-Solh: *Islamist Attitudes towards Democracy. British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 20. No. 1. (1993) 57-63. o.

³ Az interjúkat 1997-98-ban Alfred Stepan készítette. Stepan, Alfred: *Arguing Comparative Politics*. Oxford University Press, 2001, 235. o.

⁴ al-Turabi, Hasan: 'Al-Shura and Democracy. *Al-Mustaqbal al-'Arabi*, Vol. 8. No. 75. (1985. május).

⁵ Cooper, John - Nettler, Ronald - Mahmoud, Mohamed: *Islam and Modernity*. I. B. Tauris, 2000.; Talbi, Mohamed: *Tyal Allah*. Ceres Editions, 1992; *Ummat al-wasat*. Ceres Editions, 1996.

demokrácia fogalmát, és hozzá kapcsolódó teljes fogalomrendszert kívánják újraértelmezni az iszlám teológia és a muszlim országok politikai rendszerének tükrében.⁷

Ibrahim például az *'adl* (igazságosság) fogalmát is a demokrácia szerves részének tartja, ami a procedurális, intézményi megközelítésnek nem feltétlenül alkotó eleme.⁸ Al-Turabi pedig, annak ellenére, hogy elfogadja a demokrácia nyugati koncepcióját, azt teljes mértékben az iszlám alá rendeli, ezáltal több ponton átértelmezve intézményi feltételeit. Először is hangsúlyozza, hogy a demokrácia csak abban az esetben egyeztethető össze az iszlámmal, ha megfosztják 'iszlám-ellenes' jelentéseitől és következményeitől. Ezt a következőképpen fejt ki: (1) a demokrácia egy iszlámon alapuló politikai rendszer részeként jön létre; (2) a muszlim demokrácia intézményei nem csupán a köz- és a politikai szférát határozzák meg, hanem az emberi élet minden területét; (3) a hatalmat az emberek csak a saíra előírásaival összhangban gyakorolhatják.⁹ Ezeket a megszorításokat figyelembe véve al-Turabi lényegében nem mond mást mint Qutb, azaz annak ellenére, hogy látszólag a demokrácia mellett érvel, valójában nem demokratikus rendszert képzel el.

Más megközelítést képvisel Vali Nasr, aki az összehasonlító politológia demokratikus intézményrendszerekről alkotott tudományos fogalomkészlete alapján értelmezi a muszlim demokráciát. Al-Turabi-val ellentétben, Nasr fontosabbnak tartja a demokratikus alkotmányt a Sharia-nál: az általa definiált muszlim demokráciában az iszlám üzenetei demokratikus intézmények által érvényesülnek. Nasr szerint a muszlim demokrata politikai szervezeteket az különbözteti meg az iszlamistáktól, hogy elfogadják a demokratikus alapelveket, még akkor is ha azok ellentmondanak a saríának. "Elutasítják, vagy legalábbis kevésbé veszik figyelembe a klasszikus iszlamista követelést, miszerint a saría alapján kell az egész államot megszervezni, céljuk inkább, hogy életképes szavazói bázist gyűjtsenek és stabil koalíciókat kössenek, amelyek mind a szekuláris mind az iszlám érdekeket képviselik a demokratikus intézményrendszeren belül." Ezzel együtt politikai üzeneteikben képviselik az iszlám tanításait például a családról, a társadalmi viszonyokról és a gazdaságról.¹⁰

Ezek alapján megalapozottnak tűnik az a feltételezés, hogy van lehetőség az összehasonlító politológia fogalomkészletét és módszertanát használva a demokratikus

⁶ Ibrahim, Anwar: *Universal Values and Muslim Democracy*, *Journal of Democracy*, Vol. 17, No. 3. (2006. július) 5-12. o.; Boroumand, Ladan - Boroumand, Roya: *Terror, Islam and Democracy*. *Journal of Democracy*, Vol. 13. No. 2. (2002. április) 5-20 o.

⁷ A vita leginkább Said *Orientalism* című műve körül összpontosul, és lényegében arról szól, hogy a muszlim kultúra mennyiben követeli meg a nyugati fogalmak újraértelmezését más civilizációs környezetben; Said, Edward W.: *Orientalism*. Penguin Books, 1978.

⁸ Ibrahim: i. m.

⁹ al-Turabi: i. m.

¹⁰ Nasr, Vali: *The Rise of "Muslim Democracy"*, *Journal of Democracy*, Vol. 16. No. 2. (2005 április) 13-27. o.

intézményrendszerek kialakulását vizsgálni különböző kulturális közegekben. Jelen dolgozat ezt a feltételezést vizsgálja: Marokkó esetét elemezve arra a kérdésre keresi a választ, hogy a tranzitológia alapvető fogalmi készlete mennyiben alkalmas egy huntingtoni terminológiával "muszlim"-nak tartott ország politikai intézményrendszerében bekövetkező változások értelmezésére. Célunk, hogy a demokrácia objektív definícióját megtartva mélyítsük el tudásunkat arról, hogy milyen tényezők határozzák meg kialakulását.

A következőkben a marokkói politikai rendszer 1989 és 2006 közti átalakulását fogjuk vizsgálni. A vasfüggöny 1989-es lehullását követően király 1992-ben alkotmánymódosítást terjesztett elő, és 1993-ban meghívta az ellenzéki pártokat kormányába. Az 1996-os alkotmány egy következő fontos lépést jelentett, amennyiben növelte a parlament jogkörét, és javította a választási rendszer átláthatóságát.¹¹ A pártok működése is szabadabbá vált, aminek legfontosabb jele, hogy az iszlamista Igazság és Fejlődés Pártja (*Parti de Justice et Développement*, PJD) indulhatott a 2002-es parlamenti választásokon.¹²

Politikai reformok – átmenet?

A fentiek tükrében tehát a nyolcvanas évek végén fenálló politikai rendszert tekintjük a kiindulási állapotnak. Ahhoz azonban, hogy ezt megértsük, érdemes az ország függetlenségének elnyeréséig visszatekinteni. Ekkor mind a király, mind az 1944-ben alakult nemzeti Istiqlal párt vezetői úgy gondolták, hogy ők azok, akik kivívták Marokkó függetlenségét, és a vezető szerepet is maguknak követelték.¹³ Az Istiqlal és az 1959-ben megalakított másik tömegpárt, a szocialista Union Nationale des Forces Populaires (UNFP) eleinte abban reménykedett, hogy a kialakuló alkotmányos monarchia majd garantálja a hatalommegosztást a király és a választott parlament által a pártok között, de amikor 1965-ben Ben Barkát, a UNFP karizmatikus vezetőjét meggyilkolták, és a király szükségállapotot hirdetett, az Istiqlal és az UNFP nyíltan szembekerültek II. Hasszánnal.¹⁴ A pártokat ugyan nem tiltották be, de a politikai döntéshozatalból kizárták őket. A király ugyanakkor számos új

¹¹ Constitution du Maroc, 1996, Texte de la Constitution adopté après le référendum du 13 septembre 1996. <http://www.al-bab.com/maroc/gov/con96fr.htm>.

¹² Ottawa, Marina – Riley, Meredith: Morocco: *From Top-down Reform to Democratic Transition?* Carnegie Endowment for International Peace, Democracy and Rule of Law Project, Working Papers, No. 71. (2006. szeptember).

¹³ Hermassi, Elbaki – Vandewalle, Dirk: The Second Stage of State Building in: Zartman, I. William – Habeeb, William Mark (szerk.): *Polity and Society in Contemporary North Africa*. Westview Press, 1993. 19-42. o.

¹⁴ Pennell, C. R.: *Morocco since 1830, a history*. New York University Press, 2000, 330. o.

kezdeményezésével gyengítette az Istiqlal és az UNFP tömegbázisát. Így az „ellenzék” politikai súlya jelentősen csökkent, és a valódi hatalom a királyi udvartartás tagjai, a „*Makhzen*” kezében összpontosult.¹⁵

A nyolcvanas évek végén formálisan 333 fős parlament működött Marokkóban, amelynek 222 tagja közvetlen választás útján szerzett mandátumot. Ugyan nem hozhatott semmilyen jogerős döntést a király jóváhagyása nélkül, a parlament mégis a politikai pluralitás fontos tere és szimbóluma volt, amely lehetőséget biztosított politikai alternatívák felmutatására. Több politikai párt működött az országban, és a monarchia, bizonyos korlátok között, teret engedett a politikai vitáknak.¹⁶

A nyolcvanas évekre az Istiqlal és az UNFP helyét átvevő *Union Socialiste des Forces Populaires* (USFP) mellett már négy hasonlóan erős, a királyt támogató párt működött az országban:

- Legkorábban, 1957-ben a *Mouvement Populaire* (MP) jött létre, amely a király vidéki támogatóit képviselte az elsősorban városi értelmiségre támaszkodó Istiqlalal és UNFP-vel szemben;
- A *Rassemblement National des Indépendants* (RNI, 1978), nem rendelkezik koherens ideológiai bázissal – a király modernizációs törekvéseit, nyugatbarát külpolitikáját, és nyugat-szaharai törekvéseit támogatja;
- A *Parti National Démocrate* (PND, 1981) az MP-hez hasonló vidéki szavazókra támaszkodó párt, leginkább agrárpolitikai üzenetekkel próbál szavazatokat szerezni;
- A *Union Constitutionnelle* (UC, 1983) pedig az RNI „váltópártja” arra az esetre, ha a másik királyt támogató gyűjtőpárt nem váltaná be a hozzáfűzött reményeket.

Mivel e pártok biztosították a parlamenti többséget a király bármely kezdeményezéséhez és a kormány működéséhez, az Istiqlal és az USFP szerepe lényegében a politikai viták életben tartására korlátozódott, s nem gyakoroltak valódi ellenőrzést a végrehajtó hatalom felett.¹⁷

A változás első jelei 1989-ben jelentkeztek, amikor a király az ellenzék támogatását kérte a parlamenti választások elhalasztásához. Az USFP beleegyezett a halasztásba, de cserébe

¹⁵ A királyi udvartartás tagjai „Makhzen” néven váltak ismertté – a szó jelentése raktár, ahol a király a beszedett javakat tárolja, és ahonnan azokat kiosztja. Maghraoui, Abdeslam: *Political Authority in Crisis: Mohammed VI's Morocco*. *Middle East Report*, No. 218. (2001. tavasz) 12-17. o.

¹⁶ Brumberg, Daniel: *The Trap of Liberalized Autocracy*. *Journal of Democracy*, Vol. 13. No. 4. (2002. október) 57-68. o.

¹⁷ Lust-Okar, Ellen: *Structuring Conflict in the Arab World*. Cambridge University Press, 2005, 178. o.

a közalkalmazotti bérek emelését kérte. A király nem teljesítette ígéretét, így 1990-ben zavargások törtek ki országszerte, amelyeken a kormány és a rendőrség nem volt képes úrrá lenni. A helyzet stabilizálása érdekében a király 1991-ben több jelképes gesztust tett az ellenzéknek, például tanácsadó testületeket állított fel képviselői részvételével, mint a *Conseil National de la Jeunesse et de l'Avenir*, majd 1992-es trónbeszédében bejelentette, hogy az alkotmány felülvizsgálatát tervezi. Ennek legfontosabb eleme az Alkotmánybíróság létrehozása volt, amire még 1992-ben sor is került.¹⁸

Az ellenzéki pártok, az Istiqlal és az USFP által létrehozott Kutla blokk az 1993-as választásokon is jól szerepelt: száz mandátumot szerzett a 222 választott parlamenti helyből. Ezt követően a király 1993-ban meghívta az ellenzéki pártokat, hogy delegáljanak minisztereket a kormányba.¹⁹ A király és a pártok nem tudtak megegyezni a kormányalakítás feltételeiről, és az ellenzék tömegdemonstrációkkal próbált nyomatókat adni követeléseinek. A király betiltotta a tüntetéseket, és csak több éves tárgyalásokat követően, 1996-ben tett újabb gesztust, egy újabb alkotmánymódosítás formájában,²⁰ amely teljesítette az ellenzék számos követelését.²¹

Az 1997-es választásokat követően II. Hasszán Abderrahmane Youssoufit, az USFP vezetőjét kérte fel a kormányalakításra, amit az ezúttal nem utasított el. A megállapodásra, amelynek pontos részleteire máig nem derült fény, legendásan titokzatos feltételek mellett a király dolgozószobájában, a *Korán* előtt került sor. Mindazonáltal ez lehetővé tette, hogy Marokkó függetlensége óta először 1998-ban az USFP és az Istiqlal is minisztereket delegáljon a kabinetbe. Az új kormány az „*alternance*” (váltás) nevet kapta jelezve, hogy szakítani kíván a korábbi gyakorlattal. Nem sokkal később, 1999-ben II. Hasszán halálát követően a rettegett Driss Basri belügyminiszter is elvesztette posztját. Az új király, VI. Mohamed pedig első beszédeiben hitet tett a jogállamiság és az emberi jogok mellett.²² Mindezek a fejlemények komoly reményeket ébresztettek a politikai nyitás és további demokratikus lépések iránt. A 2002-es választások lényegesen szabadabb légkörben zajlottak, mint a korábbiak, majd 2004-

¹⁸ Constitution of Morocco, 1992, consolidated version. <http://www.al-bab.com/maroc/gov/con92.htm>.

¹⁹ *Le matin de Sahara*, 1993. október 9.

²⁰ Az újabb engedményben szerepe lehetett annak is, hogy a király 1995-ben megtudta, hogy halálos beteg. Amar, Ali: *Quelle transition? le journal*, 2004. július 26.

²¹ Például a képviselőház összes (325) tagja közvetlen választás útján nyeri el mandátumát; a képviselőház bizalmatlansági indítványt nyújthat be a kormány ellen; a parlament bírósági eljárást kezdeményezhet a kormány tagjai ellen; a parlament ülései nyilvánosak; a parlamentnek jóvá kell hagynia az állami költségvetést; a parlament vizsgálóbizottságokat hozhat létre; a minisztereket a parlamentben lehet interpellálni. *Constitution du Maroc*, 1996, Texte de la Constitution adopté après le référendum du 13 septembre 1996. <http://www.al-bab.com/maroc/gov/con96fr.htm>.

²² Excerpts from King Mohammed VI's address, *BBC News*, 1999. július 31.

<http://news.bbc.co.uk/2/hi/world/monitoring/408513.stm>, internetről letöltve: 2008. május 13.

ben létrejött a múlt sebeinek begyógyítását szolgáló Jóvátételi és Megbékélési Bizottság (Instance Equité et Réconciliation, IER).²³

A régi elit bomlása

A *Makhzenen* belüli feszültségek megjelenése az átalakulás egyik fontos mozzanata volt. 1999-ig a *Makhzen* emblemikus vezetője Driss Basri belügyminiszter volt, akit a király után Marokkó második legbefolyásosabb emberének tartottak. Driss Basri távozását követően azonban nem került helyére olyan erős utód, aki egy személyben átvehette volna Basri hatalmát. Ebben leginkább a keményvonalas erőszakszervezetek és a reformpárti gazdasági elit eltávolodása mutatható ki.

Az erőszakszervezetek vezetői közé tartoznak a biztonsági szolgálatok és a katonaság magas rangú tisztjei, akik a politikai reformoknak leginkább ellenálló keményvonalat képviselik. Legerősebb közülük Fouad Ali El Himma, a király közeli barátja, jelenlegi belügyminiszter, aki nemcsak a rendőrséget és a polgári titkosszolgálatokat felügyeli, hanem a király és a pártok közti kapcsolatokat is kézben tartja.²⁴ Az El Himma névvel fémjelzett csoporthoz tartoznak még a Hamidou Laanigri tábornok által irányított nemzetbiztonsági szervek (*Direction de la Surveillance du Territoire*, DST és *Direction Générale de la Sureté Nationale*, DGSN) és a hozzá közel álló Mohamed Belbachir tábornok, aki a katonai hírszerzés vezetője. Ezek a szervezetek elsősorban a radikálisok és az iszlamisták visszaszorításával tudták legitimálni politikai hatalmukat, aminek köszönhetően a fegyveres erők támogatottsága még 2001-ben is 64% körül volt a *World Values Survey* szerint. Ezzel együtt El Himmának az üzleti életben is vannak fontos szövetségesei: Aziz Akhnouch, az Akwa csoport elnöke, Abdelmajid Tazlaoui, a Samir vezérigazgatója és Youssef Alaoui, a Cicalim társaság vezetője.²⁵

A *Makhzenen* belüli másik meghatározó személy, Mohamed Mounir Majidi, a király különleges titkára, aki javait kezeli és egyúttal az állami gazdaságpolitika kialakításában is meghatározó szerepet játszik.²⁶ Majidi egyszerre igazgatja az ONA és a Siger királyi holdingokat, és a szövetségesei közé tartoznak az üzleti élet privilegizált vezetői, akik, az V.

²³ Howe, Martin: *Morocco, The Islamist Awakening and other Challenges*. Oxford University Press, 2005, 224. o. A szerző interjúi: Ali Belhaj- dzsál, 2007. május 24. Casablanca és Fouad Abdelmoumnival, 2007. május 23. Rabat.

²⁴ El Himma-Majidi: un duo d'influence. *Le journal*, 2004. október 5.

²⁵ Le clan El Himma décoré, *Le journal*, 2004. október 5.

²⁶ Jamai, Aboubakr: Edito, *Le journal*, 2006. augusztus 7.

Mohamed alapítványt, az Attijariwafa bankot és más állami nagyvállalatokat irányítanak.²⁷ A Makhzennek ezt a csoportját reformernek lehet tekinteni, mivel elsősorban a gazdaság élénkítésében érdekeltek, ugyanakkor a politikai reformok által csak közvetlenül érintettek.

Az El Himma és a Majidi köré szerveződő csoportok közti vetélkedés egyik legfontosabb színtere a *Confédération Générale des Entreprises du Maroc* (CGEM) munkaadói szervezet, amely az ország legnagyobb vállalatainak vezetőit tömöríti. A feszültségek egyik első jeleit 2003 júniusában lehetett érzékelni. A szervezet elnökének megválasztásakor a makhzen nem állt ki nyíltan egyik jelölt mellett sem, vélhetően azért, mert El Himma és Majidi nem tudott megállapodni az új vezető személyében. Ez azt a független magánvállalatok számára szokatlan helyzetet eredményezte, hogy felsőbb utasítás nélkül választhatták meg a szervezet új elnökét.²⁸

A Makhzenen belüli szintén fontos változás volt a hadsereg (*Forces Armées Royales*, FAR) politikai szerepének átalakulása. II. Hasszán ellen a hetvenes évek elején két katonai puccs is irányult, ezért az előző király nem bízott a FAR vezetésében. A fegyveres erőket úgy próbálta kordában tartani, hogy lényegében a hadsereget is Driss Basri belügyminiszter felügyelete alá helyezte. Ugyan formálisan a király maradt a katonaság parancsnoka, és a belügyminiszter nem illeszkedett a fegyveres erők hierarchiájába, mégis Basri ellenőrizte a fegyveres erők működését. Basri távozásával, és VI. Mohamed hatalomra kerülésével ez a rendszer is megváltozott. Mivel az új király Basriban kevésbé bízott, mint a hadseregben, a katonaság lényegében kikerült a belügyminisztérium kontrollja alól, és helyette új intézmények jöttek létre működésének ellenőrzésére.²⁹

A fegyveres erők vezetésében, és ellenőrzésében beállt legfontosabb változás Yassine Mansouri kinevezése a *Direction Générale des Études et de la Documentation* (DGED) élére és Housni Benslimane, a királyi csendőrség vezetőjének megnövekedett szerepe. A *Direction Générale des Études et de la Documentation* is egy állambiztonsági szervezet, ami egészen 2005-ig katonai irányítással működött. Mansouri kinevezésével az intézmény civil ellenőrzés alá került, és többek között a hadsereg ellenőrzését kapta feladatul. A királyi csendőrség legfontosabb tevékenysége szintén a fegyveres erők ellenőrzése, helyét a hatalmi piramisban

²⁷ Moore, Clement Henry: Political Parties in: Zartman, I. William – Habeeb, William Mark (szerk.): *Polity and Society in Contemporary North Africa*. Westview Press, 1993. 42-71. o.

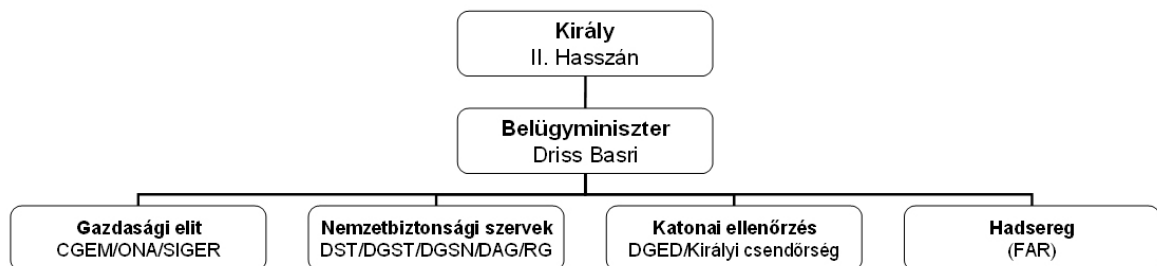
²⁸ Quand Majidi était le fusible des sécuritaires, *le journal*, 2004. szeptember 6. Le palais á l'assaut du Patronat, *le journal*, 2006. június 19.

²⁹ L'armée le grand tabou, *le journal*, 2005. február 8.

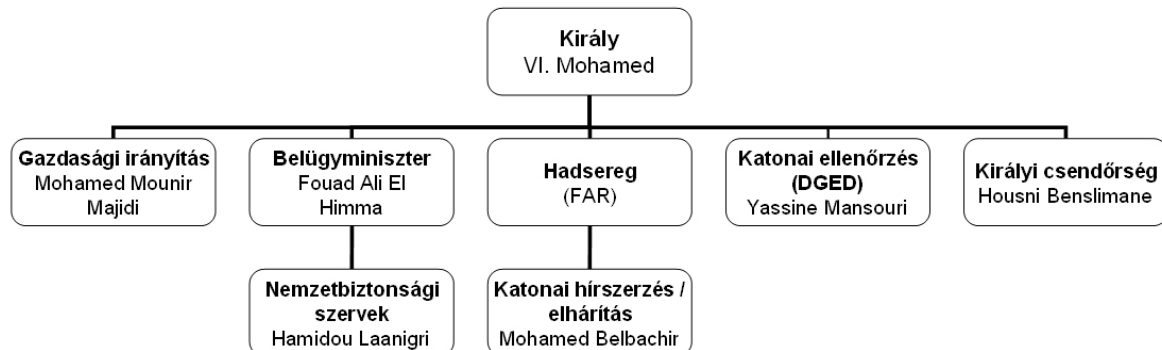
jelzi, hogy Benslimane és Laanigri szembekerülésekor a király egyértelműen Benslimane mellett állt ki.³⁰

A Driss Basri helyét formálisan elfoglaló El Himma-Laangri-Belbachir hatalmi tengely tehát három oldalról is körül van bástyázva a király bizalmasaival Majjidi, Mansouri és Benslimane személyében, s így a nemzetbiztonsági szervezetek mozgásteret lényegesen szűkebb, és ellenőrzésük is jóval erősebb, mint korábban.

1. ábra: Makhzen és biztonsági architektúra 1999 előtt

2. ábra: Makhzen és biztonsági architektúra 1999 után

Összefoglalva megállapítható, hogy (1) az 1992-es és 1996-os alkotmánymódosítások által nőtt a közvetlenül választott képviselőházi helyek aránya és nőtt a parlament jogköre, (2) az 1998-as kormányalakítással a végrehajtó hatalom parlamenti ellenőrzése erősödött az ellenzéki pártok bevonása által, (3) a 2002-es választások szabadabb légkörben zajlottak, mint a korábbiak, (4) a Jóváételi és Megbékélési Bizottság (IER) 2004-es megalakulásával növekedett

³⁰ Jamaï, Aboubakr – Amar, Ali – Chadi, Taib: Un vaste meccano contre deuc généraux?, *le journal*, 2006. szeptember 28., Taieb Chadi: Qui nous protège?, *le journal*, 2007. május 7.

a bírói függetlenség biztosítása;³¹ (5) megindult a *makhzen* rendszer erjedése az El Himma és Majidi közti vetélkedéssel, és erősödött a katonaság feletti civil kontroll Mansouri kinevezésével.³²

Az átmenet kudarca

A demokrácia kiteljesedéséről mégsem beszélhetünk, mivel a kormány működését nem pusztán a választott parlament korlátozza, hanem számos más nem választott intézmény is – a király és a *Makhzen* hatalma lényegében érintetlen maradt. A miniszterelnöknek nincs önálló hatásköre a király jóváhagyása nélkül, és a minisztereket továbbra is a király nevezi ki. Az 1996-os alkotmánymódosítás a parlament képviselőháza mellett létrehozott egy 270 tagú felsőházat, ahova közvetett delegáltak kerülnek be, többnyire a *Makhzen*hez közel álló jelöltek regionális tanácsok és szakmai szervezetek küldötteiként. A parlament által elfogadott törvények csak akkor emelkednek jogerőre, ha azokat királyi rendelet hirdeti ki. Az Alkotmánybíróság hat tagját a király nevezi ki, míg a parlament két házának elnökei csupán hármat-hármat. A Legfelsőbb Bíróság elnöke pedig továbbra is a király.³³

A demokratikus reformok tehát meglehetősen szerény eredményt értek el. Az 1996-os alkotmánymódosítás ugyan látszólag erősítette a parlamentet, de eközben csökkent a közvetlenül választott tagok összesített aránya: 66%-ról 55%-ra. Sőt, míg a korábbi rendszerben a választott tagok leszavazhatták a delegáltakat, addig az új szabályozás a felsőház jóváhagyásához köt szinte minden döntést. Végül pedig a királynak továbbra is minden kérdésben vétőjoga van.³⁴

A demokratizálódás megakadásának egy másik jele, hogy a hatalomra kerülő ellenzék ugyanolyan autoriter eszközöket használt kritikusai ellen, mint a királyi udvar: amikor a *Je journal* 2000 novemberében egy Youssoufira nézve kompromittáló levelezést közölt, a miniszterelnök átmenetileg betiltotta az újságot.

További antidemokratikus jelenség volt egy, a királyhoz hű árnyékkormány megjelenése. Míg a formális kormány a bürokráciával volt elfoglalva, addig a király bizalmasai

³¹ A szervezetről részletesen Human Right Watch: *Morocco's Truth Commission, Honoring Past Victims during as Uncertain Present*, Vol. 17, No. 11. (2005. november), <http://hrw.org/reports/2005/morocco1105/>, Internetről letöltve: 2008. május 20.

³² Constitution du Maroc, 1996, Texte de la Constitution adopté après le référendum du 13 septembre 1996. <http://www.al-bab.com/maroc/gov/con96fr.htm>, Internetről letöltve: 2008. május 15.

³³ Constitution du Maroc, 1996.

³⁴ Ottawa, Marina – Riley, Meredith: i. m.

önállóan kezdtek intézkedni számos meghatározó kérdésben. A II. Hasszán és az V. Mohamed Alapítvány például számos jóléti funkciót betöltött segélyek folyósítása által André Azoulay és Zoulikha Nasri vezetése alatt. A 2001-es királyi rendelet, amely megerősítette a regionális kormányzók hatáskörét szintén az autoriter reflexek jele volt. Ezt követően a történelminek kikiáltott 2002-es választások is meglehetősen apátia mellett zajlottak: a szavazásra jogosultak mindössze 52%-a adta le voksát. A belügyminisztérium informatikai rendszere pedig csődöt mondott – a részletes eredmények máig ismeretlenek.³⁵

	1993	1997	2002	2007
le Rassemblement National des Indépendants (RNI)	42	46	41	41
le Mouvement Populaire (MP)	33	40	27	41
l'Union Constitutionnelle (UC)	54	50	16	27
le Parti National Démocrate (PND)	24	10	12	3
l'Union Socialiste des Forces Populaires (USFP)	56	57	50	38
Istiqlal	52	32	48	52
Parti de Justice et du Développement (PJD)		9	42	46

1. táblázat: A parlamenti képviselői helyek megoszlása a választásokat követően
Forrás: IFES Election Guide, <http://www.electionguide.org/>

A választásokat követően Driss Jettou volt belügyminiszter kapott kormányalakítási megbízást, aki formálisan egyik politikai párthoz sem kötődik. Ez lényegében az ellenzék hatalomvesztését jelentette. Az átmenet kudarcát a 2003. május 16-i casablancai bombamerényletek tették teljessé, amelyek alapot adtak a további liberalizációs lépések megakadályozására is.³⁶

Az átmenet megakadályozásának lehetséges magyarázatai

Az első lehetséges magyarázat, hogy a kulturálisan sokszínű társadalom hátráltatja a demokrácia kialakulását, ugyanis Marokkó kulturálisan sokszínű: a népesség jelentős része berber származású, akik az arab hódítást követően keveredtek a hódítókkal. A berber

³⁵ Howe: *Morocco, The Islamist Awakening and other Challenges*. 234-249. o.

³⁶ Human Right Watch: *Morocco Human Rights at a Crossroads*. Vol. 16. No 6, (October 2004)

származású lakosság számarányára 30-tól 80%-ig terjednek a becslések attól függően, hogyan definiáljuk a berber etnikumot, amely maga is több csoportra oszlik.³⁷

Annak ellenére, hogy a Rif a francia uralom alatt meglehetősen nagy függetlenséggel rendelkezett, és az ötvenes évek végén több felkelés is kitört a marokkói király uralma ellen, az marokkói nemzeti identitás a nyolcvanas évek végére megerősödött Marokkóban a Bertelsman Transformation Index (BTI), és World Values Survey (WVS) számai szerint. A BTI államiságot mérő komponense kilenc a tízből, a WVS szerint pedig a válaszadók 98%-a büszke arra, hogy marokkói, 88%-a háborúba is menne országáért és 61% véli úgy, hogy a nemzeti dimenzió identitásának legfontosabb eleme.

Mindezzel együtt hipotézisünk, miszerint a kulturális sokszínűség inkább hátráltatja mintsem segíti a politikai átalakulást még lehetne igaz, mivel könnyen lehetne, hogy a liberalizáció során az etnikai feszültségek és a berber autonómia törekvések ismét felerősödnek, és gyengítik a demokratikus politikai intézményrendszert. Ez azonban nem látszik igazolódni: a berber szervezetek több esetben a politikai reformok élharcosai voltak, látványos sikereket értek el, az állami egység vagy közigazgatás intézményeit azonban nem fenyegették.³⁸ Ez pedig arra enged következtetni, hogy a marokkói identitás és állami legitimitás nem kifejezetten etnikai alapú, és más forrásai vannak.

Az interjúk során ezt a válaszadók a királyság intézményével, a király politikai súlyával és személyéhez kötődő lojalitás szimbolikus szerepével magyarázták. Érdekes módon például arra a kérdésre, hogy “miért nincsenek etnikai feszültségek Marokkóban több esetben?” – kifejezetten berber megkérdezettektől is – az volt a válasz, hogy a király, VI. Mohamed édesanyja berber származású, ami szimbolizálja az arab-berber nemzeti egységet.³⁹ Ez persze visszavezet ahhoz a kérdéshez, hogy a király politikai súlyának csökkenésével mennyiben marad meg az arab-berber harmónia, ami azonban sokkal inkább az állami egységre vonatkozó kérdés, mintsem a procedurális demokratikus gyakorlatra.

A második lehetséges magyarázat szerint az államigazgatás intézményi szerkezete nem teszi lehetővé a demokratikus rendszer kialakulását. A közel-keleti és észak-afrikai országok és társadalmak államiságának kérdésével könyvtárnyi irodalom foglalkozik, és nincs

<http://hrw.org/reports/2005/morocco1105/> internetről letöltve: 2008. május 15.

³⁷ Elkülöníthető az Amazighe dialektust beszélő Berraber törzs, akik a legnagyobb politikai befolyással rendelkeznek; a Rif régióban élők, akik a legkevésbé integrálódtak az arab társadalomba; valamint az Ashilhi dialektust beszélő Shluh törzs. Gellner, Ernest – Micaud, Charles (szerk.): *Arabs and Berbers: From Tribe to Nation in North Africa*. Lexington Books, 1972.

³⁸ A kisebbségi jogok helyzetének javulását látványosan jelzi például, hogy a berber kultúra elismerést nyert, a király létrehozott egy berber nyelvi és kulturális központot, az *Institut Royal de la Culture Amazighe*-t (IRCAM) 2002-ben. 2003 szeptemberében pedig a berber nyelv iskolai oktatása is megkezdődhetett.

³⁹ A szerző interjúja Rita Aouaddal, az IRCAM munkatársával. 2007. május 26., Rabat.

konszenzus abban a kérdésben, hogy a nyugati fogalomrendszerrel leírhatóak-e egyáltalán az afrikai arab és muszlim intézmények. A szkeptikusok közé tartozik például Csicsman László és Rostoványi Zsolt, akik Samuel Huntington, Edward Said és Bassam Tibi nyomán a politikai rendszerek civilizációs meghatározottsága mellett érvelnek, és leggyakrabban a törzsi és családi kötelékek, a szektarianizmus valamint a vallás különleges szerepét hangsúlyozzák, ami mellett az állam csak másodlagos szereplő, és legfeljebb gyenge keretet ad a társadalmi konfliktusoknak.⁴⁰

Ezzel szemben Samir Amin és Lisa Anderson rámutatnak arra, bár a közel-keleti és észak-afrikai fejlődésnek valóban vannak sajátos jegyei, az állam léte empirikusan vizsgálható és igazolható.⁴¹ Anderson példaként említi az Ottomán Birodalmat, amely weberi terminológiával racionális-legális bürokratikus államként működött és meghatározó volt a Közel-Kelet történetében, valamint Dankwart Rustow kutatásaira hivatkozik, amelyek kimutatták, hogy a Török Köztársaság azért volt képes a modern állami intézményrendszer kialakítására, mert jelentős részben támaszkodott az ottomán örökségre.⁴²

Marokkó ugyan nem volt a Birodalom része, de ha történetét összevetjük Algériával és Tunéziával, akkor kitűnik, hogy meglehetősen erős állami gyökerekkel rendelkezik. Már 789-től független dinasztiák váltották egymást a mai Marokkó területén, amelyek uralmát csak átmenetileg szakította meg a fatimida valamint a portugál hódítás, és az alawita dinasztia egészen 1912 megőrizte formális függetlenségét. Az Ottomán Birodalomtól való függetlenség biztosította a marokkói állam fokozatos fejlődését, a törzsi struktúra, a vallási hierarchia és a királyi udvar egységes rendszerré szerveződését, sőt a feudális állam alapjainak megjelenését és a territoriális állam identitásának kialakulását is.⁴³

Marokkó esetében a francia adminisztráció is a korábbi közigazgatási alapokra épült, és sokkal inkább a királyi udvaron keresztül, mintsem azzal szemben gyakorolta a hatalmat. Így erősítette, és nem gyengítette a marokkói állami intézményeket. Ráadásul az asszimilációs

⁴⁰ Csicsmann László: *Iszlám és demokrácia a Közel-Keleten és Észak-Afrikában, A nyugati típusú demokrácia adaptálásának lehetőségei és korlátai a tágabb értelemben vett Közel-Keleten*. Ph.D. értekezés, 2006.; Huntington, Samuel P.: *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. Touchstone Books, 1997.

Rostoványi Zsolt: *Az iszlám a 21. század küszöbén*. Aula Kiadó, 1998.; Said, Edward W.: *Orientalism*, Penguin Books, 1978.; Tibi, Bassam: *The Challenge of Fundamentalism. Political Islam and the New World Disorder*. University of California Press, 1998. és *Keresztes háború és dzsihad. Az iszlám és a keresztény világ*. Corvina Kiadó, 2003.

⁴¹ Amin, Samir: *The Arab Nation: Nationalism and Class Struggle*, Zed Press, 1978.; Anderson, Lisa: *The State in the Middle East and North Africa. Comparative Politics*, Vol. 20. No. 1. (1987 október) 1-18. o.

⁴² Ward, Robert J. – Rustow, Dankwart (szerk.): *Political Modernization in Japan and Turkey*. Princeton University Press, Princeton, 1964.

⁴³ Valensi, Lucette: *On the Eve of Colonialism: North Africa before the French conquest*. New York University Press, 1970.

nyomás sem volt olyan határozott, mint például Algériában, ami lehetővé tette a kialakuló városi értelmiség nemzeti identitásának békés artikulálódását.

A viszonylag erős állami intézményrendszer a kilencvenes években is tetten érhető: a közigazgatás hatékonyságát mérő *World Governance Indicators* (WGI) „government effectiveness” (kormányzási hatékonyság) mutatója szignifikánsan a regionális átlag (47%) fölött mozog 50 és 60% között. Felületesen vizsgálva ezek alapján azt lehetne mondani, hogy Marokkóban többé-kevésbé működik az állami bürokrácia, ami a demokrácia konszolidálódásának feltétele. A viszonylag hatékony közigazgatás azonban a mai napig a király személye köré épül, ami problémákat vet fel a demokratizálódás kapcsán: a király ugyanis ezáltal nemcsak a nemzeti egység szimbóluma, de a területi közigazgatás feje is.

Marokkó függetlenségének elnyerését követően ugyanis a király nem vonult ki a mindennapi politikai küzdelmekből, és nem elégedett meg a pusztán szimbolikus szereppel. Ehelyett V. Mohamed a gyarmati állam közvetlen örököse lett, ugyan formálisan fennmaradt a francia közigazgatás, amely tartományokra (*province*) és közösségekre (*commune*) osztotta az ország területét, de ezek vezetőinek kinevezésében a király éppúgy szabad kezet kapott, mint ahogy korábban a gyarmati helytartók. A mai napig a király által megbízott kormányzók, pasák és kádik döntenek olyan politikai kérdésekben, mint például a gyülekezési szabadság, a választások megszervezése, vagy a sajtó szabályozása. Eleinte nem is volt más politikai intézményrendszer a király által vezetett közigazgatáson kívül, ami nemcsak a gyarmati rendszer autokratikus vonásait hordozta, hanem legitimitásának megerősítése érdekében retorikájában egészen a gyarmatosítás előtti időkhöz nyúlt vissza. A király így egy személyben lett szimbolikus államfő és közvetlen politikai aktor, a hatalom birtokosa, akinek pozíciója a későbbiekben a közigazgatás modernizációjával és hatékonyságának növelésével csak tovább erősödött és nem csökkent.⁴⁴ Ugyan a hetvenes években megkezdett közigazgatási reform és decentralizáció létrehozta a választott helyi tanácsokat, azonban azokat nem ruházta fel sem valódi politikai hatalommal, sem önálló bevételekkel.⁴⁵

A király hatalmát a közigazgatásban betöltött vezető szerepén túl két másik fontos tényező támasztja alá: népszerűsége, és a parancsnoksága alatt működő katonaság. V. Mohamed különleges személyes karizmával rendelkezett, ami hozzájárult nagyon magas

⁴⁴ Hammoudi, Abdellah: *Master and Disciple: the Cultural Foundations of Moroccan Authoritarianism*. University of Chicago Press, 1997.

⁴⁵ Royaume du Maroc: Organisation communale et organization des finances des collectivités locales et de leur groupements, Rabat, 1976; Nellis, John R.: Tutorial Decentralisation in Morocco, *The Journal of Modern African Studies*, Vol. 21. No. 3. (1983 szeptember) 483-508. o.; Nellis, John R.: Decentralisation in North Africa: problems of policy implementation in: Rondinelli, Dennis A. – Cheema, G. Shabbir (szerk.): *Decentralisation and Development: policy implementation in developing countries*. Beverly Hills, 1983. 127-182. o.

népszerűségéhez a lakosság körében. Nemcsak azért mert az ország függetlenségének bajnoka volt, vagy mert a vallási vezető szerepét is betöltötte, hanem azért mert ezek a szerepek egymást erősítették követői szemében és mai napig megalapozták a király szimbolikus helyzetét, amely összefonódott a marokkói nemzeti identitás kibontakozásával.

A bürokrácia gyengeségével szorosan összefügg a makhzen befolyása, amely a döntéshozatal és az állami ügyek vitelének valódi színhelye. Informalitását jól mutatja a nyolcvanas évek végére a politikai vezetők túlnyomó többségét sokkal inkább a személyes lojalitás vagy a katonai hierarchia fűzte a királyhoz, mintsem a formális civil intézményrendszer.⁴⁶ Sokatmondó, hogy a király a vezető köztisztviselőket „khudama” névvel illeti, ami királyi szolgát jelent.⁴⁷ Végül a király hatalmi szimbolikáját a „bay’a”, a királyi eskü teszi teljessé, amelyet az uralkodó formálisan alattvalóinak tesz, a gyakorlatban viszont csupa, a hatalmi rendszer fenntartásában érdekelt bizalmasa működik közre a jelképes szertartás megrendezésében.⁴⁸

Az átmenet megakadásának lehetséges magyarázatai közé sorolható a területi integritás megőrzése érdekében tett lépések. II. Hasszánhoz hasonlóan VI. Mohamed is kinyilvánította, hogy egyik legfontosabb politikai célja „a nemzet területi integritásának védelme”.⁴⁹ Így az átalakulás egyik meghatározó kérdése, hogy ha nem a király gyakorolja a hatalmat, akkor hogyan lehet kialakítani stabil központi közigazgatást. Ezeket a kétségeket tükrözik a WGI „political stability” (politikai stabilitás) (WGIPs) meglehetősen alacsony számai, amelyek 30-40% körül ingadoznak.

A területi integritás és a demokratizálódás kapcsolata leginkább a nyugat-szaharai konfliktus esetében érhető tetten. A spanyol kivonulást követően, 1975-ben II. Hasszán vezette a Nyugat-Szaharába a „Zöld Menetet”, ami azt jelentette, hogy 350 000 önkéntes telepes vándorolt be a területre, hogy megakadályozzák a helyi függetlenségi mozgalom, a Polisario Front működését. A „Zöld Menet” jelentősen növelte II. Hasszán népszerűségét, és erősítette a király szerepét, mint aki a területi integritás biztosítója. A területen ezt követően fegyveres konfliktus bontakozott ki, amit 1991-ben fegyverszünet követett. A terület sorsa máig rendezetlen.⁵⁰

⁴⁶ Anderson, Lisa: i. m.: 1-18. o.

⁴⁷ Denoeux, Guilaín – Maghraoui, Abdeslam: King Hassan’s Strategy of Political Dualism. *Middle East Policy* Vol. 5. No. 4. (1998 január) 104-130. o.

⁴⁸ Maghraoui, Abdeslam: From Symbolic Legitimacy to Democratic Legitimacy: Monarchic Rule and Political Reform in Morocco, *Journal of Democracy*, Vol. 12. No. 1. (2001. január).

⁴⁹ Howe, Marvin: Fresh Start for Morocco, *Middle East Policy*, Vol. 8. No. 2. (2001. június) 59-65. o.

⁵⁰ Gillespie, Richard: *The Sahara Conflict: Bilateralism or Sub-Regionalism?*, EuroMesSCopaper 35, 2004. szeptember, Mohsen-Finan, Khadija: Sahara occidental: le maintien du statu quo. *IFRI*, 2004. május.

A vitát a marokkói király tárgyalásos úton szeretné rendezni, ami biztosítja a terület autonómiáját Marokkón belül. Ennek érdekében 2006 elején egy tanácsadó testületet hozott létre a terület képviselőivel (*Conseil Royal Consultatif pour les Affaires Sahariennes*, CORCAS). A tanács 141 tagja a szaharai lakosság különböző rétegeiből tevődik össze, de pusztán a királynak felel, és más intézmények által nem illeszkedik a marokkói közigazgatási rendszerbe.

A nyugat-szaharai rendezés ugyanakkor az egész ország közigazgatási alapjait teszi próbára: Nyugat-Szaharát csak úgy lehetne beilleszteni egy egységes államszerkezetbe, ha ezzel egy időben a többi régió eddig rendezetlen jogállása is tisztázásra kerülne. 2006-ban Aboubakr Jamai, a *le journal* hetilap főszerkesztője a királyhoz írt nyílt levelében egyenesen amellett érvel, hogy Nyugat-Szahara közigazgatási helyzetének rendezéséhez az ország egész alkotmányát újra kell gondolni. Ideológiai szempontból érdekes eleme gondolatmenetének, ahogy összekapcsolja a nyugat-szaharai terület stabilizálását, ami részben a király legitimitációját adja, a demokratikusabb alkotmánnyal, ami pont a király hatalmának csökkenését jelentené. Így nemcsak közigazgatási szempontból kapcsolódik össze Nyugat-Szahara és a marokkói demokratizálódás, hanem ideológia szempontból is összefüggésbe hozható a kettő, mint a politikai rendszer legitimitását meghatározó tényezők.

Összességében tehát a király központi szerepe révén a monarchiában összemosódik az állami egység, a közigazgatás és a politikai rendszer legitimitásának forrása.⁵¹ Azaz a hatalom gyakorlásának eszköze, a közigazgatás, nem különül el a hatalomért folyó küzdelmet szabályozó politikai intézményrendszertől. Így tehát, ebben az esetben a demokratizálódás nem csupán a politikai rendszer átalakítását jelenti, hanem annak részleges elválását is az állami intézményrendszertől.

A hatalmi ágak szétválasztásának tekintetében viszonylag triviálisnak tűnik a fenti elméleti probléma gyakorlati jelentősége. A bírói függetlenség szempontjából például a demokratizálódás nemcsak azt jelenti, hogy a király helyett egy demokratikus alkotmány határozza meg a bíróságok működését, hanem azt is, hogy a végrehajtó hatalom nem befolyásolja az igazságszolgáltatást, azaz az állami funkció (igazságszolgáltatás) elkülönül a politikai döntéshozataltól (kormány).⁵²

A demokrácia kialakulásához elengedhetetlen lenne a politikai vezetés elválasztása a közhivatalnoki rétegtől, mert csak így lenne képes az államapparátus egy esetleges új rendszert

⁵¹ Hermessi, Elbaki: States and Regimes in the Maghrib. in Barakat, Halim (szerk.): *Contemporary North Africa*. Croom Helm, 1985.

⁵² Egy másik példa a királyi V. Mohamed Alapítvány működése, amely jóléti funkciókat tölt be. Les limites de la Fondation Mohammed V, *le journal*, 2006. november 9.

is szolgálni.⁵³ A közigazgatás függetlensége viszont lényegében attól függ, hogy milyen kritériumok alapján lettek kiválogatva a régi rendszer közszolgái: minél inkább politikai és személyes lojalitás alapján, annál nehezebb a politikai vezetés és az államigazgatás szétválasztása. Marokkó esetében ez különösen komoly kihívást jelent, hiszen az országnak függetlensége óta nincsen a királytól és a katonaságtól független közigazgatása.⁵⁴

Mindezek alapján igazolódni látszanak azok a hipotézisek, amelyek a kiindulási vezetés szerkezetével és legitimitásával hozzák összefüggésbe az átmenet lehetőségeit. Azonban fontos hangsúlyozni, hogy nem csupán az állami közigazgatás hatékonysága meghatározó, hanem annak szerkezete is, azaz, hogy mennyiben képesek intézményei egy demokratikus politikai vezetést szolgálni.

A szimbolikus államfői szerep mellett, a király a végrehajtó hatalmat is ellenőrzése alatt tartotta az 1980-ban elfogadott alkotmány alapján: a miniszterelnököt és a minisztereket a király nevezte ki, elnökölt a Minisztertanács ülésein, bármikor feloszlathatta a parlamentet, szükségállapotot hirdethetett, és kormányozhatott rendeletek által.⁵⁵ Emellett a király az őt körülvevő személyes kapcsolatrendszeren keresztül a gazdasági életben is meghatározó befolyásra tett szert. Tehát a politikai rendszerben a törvényhozás, a végrehajtás, az igazságszolgáltatás, a katonai, a gazdasági, valamint a vallási hatalom mind a király kezében összpontosultak. Még ha feltételezzük is, hogy a király gazdasági és vallási szerepének csökkenése nem szükségszerűen képezi a demokratikus átmenet részét, a törvényhozás, a végrehajtás, az igazságszolgáltatás és a katonaság feletti királyi kontroll megszüntetése mindenképp az átmenet feltételei maradnak.

Marokkóban tehát a nyolcvanas évek végén egy autoriter rendszer működött néhány önkényuralmi és néhány demokratikus jellemzővel.⁵⁶ A királyi udvar meghatározó dominanciája korlátozott politikai pluralizmusnak engedett teret, amely így nem artikulálta a lakosság különböző igényeit, és rugalmatlanná tette a rendszert. Ugyanakkor már a nyolcvanas években jelentkeztek az erjedés, azaz a rendszer gyengülésének jelei. A királyság mobilizációs ereje ugyan az 1975-ös Zöld Menet alkalmával meglehetősen erősnek bizonyult, ezt követően

⁵³ Schumpeter, Joseph A.: *Capitalism, Socialism and Democracy*. Routledge, 1981.

⁵⁴ Linz, Juan J. – Stepan, Alfred: *Problems of Democratic Transition and Consolidation, Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. The John Hopkins University Press, 1996, 67. o.

⁵⁵ Benabdallah, Mohammed Amine: *Propos sur l'évolution constitutionnel au Maroc*, Instituto de Derecho Público, http://www.pcb.ub.es/idp/docs/marroc/doc_benabdallah_evolution_fra.pdf, internetről letöltve: 2008. június 3. Freedom House: *Countries at the Crossroads 2006, Country Report – Morocco*, <http://freedomhouse.org>, *Arab Political Systems: Baseline Information and Reforms – Morocco*, Carnegie Endowment for International Peace és Fundación para las Relaciones Internacionales y el Dialogo Exterior www.carnegieendowment.org/arabpoliticalsystems, internetről letöltve: 2008. június 5.

⁵⁶ Linz – Stepan: i. m.: 44. o.

azonban csökkent. A nyolcvanas évek végére általánossá váltak a sztrájkok és a tömegdemonstrációk, ami végül a király és ellenzéke közti tárgyalásokhoz vezetett.⁵⁷

Ezzel együtt a kiegyezés nem vezetett valódi demokráciához. A parlament és a kormány, a demokrácia intézményei nem kaptak valódi hatalmat, a lényegi változások sokkal inkább a *makhzen* szerkezetén belül zajlottak le: bizottságok jöttek létre a királyi bizalmasainak részvételével, akik valódi befolyással rendelkeztek a politikai döntések meghozatalakor. Így a korábban sokszor informálisan gyakorolt királyi és katonai hatalom intézményesülést és differenciálódott. Tehát a tárgyalásos átmenet formálisan lezajlott, és létrejött több formálisan demokratikus intézmény, ez mégsem eredményezett politikai versenyt, mert az így kialakult rendszer továbbra is korlátozva maradt a királyság intézményei által. Ha ebből a szempontból áttekintjük a kilencvenes évek és az ezredforduló során történt változásokat Marokkóban, akkor arra a következtetésre juthatunk, hogy sokkal inkább az autokratikus hatalom intézményesüléséről, mintsem a demokratikus intézmények megerősítéséről van szó.⁵⁸

Az államiság és a politikai rendszer kölcsönhatásának problémája Marokkó esetében tehát alapvetően új kérdéseket vet fel, amelyek a korábbi dél-európai és latin-amerikai tanulmányok során kevés figyelmet kaptak, mivel a legtöbb ország esetében az intézményesült és működő állami infrastruktúrát el lehetett különíteni a politikai vezetéstől. A kelet-európai átalakulás vizsgálata során pedig a nemzeti egység és a nemzetállam kérdései kerültek előtérbe, nem az állami közigazgatás intézményeivel kapcsolatos problémák.⁵⁹

A politikai átalakulás megakadását magyarázhatja a civil társadalom és a jogállam hiánya is. Előbbire jellemző, hogy a kilencvenes években a lakosság 81%-a soha nem vett részt civil szervezetek munkájában, 67%-a soha nem beszélt politikáról, 51%-a egyáltalán nem érdeklődött a politikai események iránt, és az átmenet folyamán potenciálisan meghatározó sztrájkokban is csak a népesség 10%-a vett részt. Az érdektelenséget erősíthette az analfabéták magas aránya (48% körül) és a tömegmédiához való korlátozott hozzáférés: 100 főre mindössze három darab eladott napilap jut, a rádió- és tévécsatornákon csak elszórva találni politikai témájú független műsorokat, és az Internet használata sem elterjedt.⁶⁰

Ezzel együtt néhány civil szervezetnek fontos szerep jutott a reformok kikényszerítésében: többek között az Oxfordban tanult Aboubakr Jamai által alapított *Je*

⁵⁷ Linz – Stepan: i. m.: 56. o.

⁵⁸ A szerző interjúja Driss Maghraoui-val, 2008. június 6., Oxford.

⁵⁹ Például Greenfeld, Liah: *Nationalism*. Harvard University Press, 1992.

⁶⁰ *Arab Human Development Report 2003: Building a Knowledge Society*. United Nations Development Programme, 2004.

journal hetilapnak, amely nyíltan támadta a királyság antidemokratikus gyakorlatát, továbbá az Ali Belhaj által vezetett Maroc 2020 kezdeményezésnek, amely a korrupció visszaszorítását tűzte ki célul valamint a *Fouad Abdelmoumni* közreműködésével létrejött *Association Marocaine des Droits Humains*-nek.

A jogállamiság hiánya szintén hátráltja a politikai rendszer átalakulását. Mint az már kiderült a politikai rendszer ismertetésekor, a király az igazságszolgáltatás feje is: a Legfelsőbb Bíróság elnöke és ő nevezi ki a bírókat. Ez önmagában ellentmond a jogállamiság és a törvény előtti egyenlőség intézményének, de a jogrendszer gyengesége sokkal régebbi gyökerekre is visszavezethető. Marokkó függetlenségének elnyerése óta fennmaradt a gyarmati időkből örökölt torz jogrendszert: a francia jog szelektív alkalmazása egészen máig roncsolja a jogállamiság alapjait, és nem alakult ki koherens jogrendszer az országban.⁶¹ Az ártatlanság védelme például csak 1999-től emelkedett törvényi erőre. Ezeket a kétségeket tükrözik a *Worldwide Governance Indicators* mutatói is amelyek alig érik el az 50%-ot, és a közvélemény-kutatási adatok, amelyek azt mutatják, hogy a lakosság mindössze 30%-a fordulna bírósághoz jogorvoslatért.⁶²

Egy sokkal komolyabb, a politikai rendszer egészét érintő gyakorlat, hogy a király rendszeresen felülbírálja a törvény előírásai szerint született bírói ítéleteket. Ezek az intézkedések akkor kapnak leginkább figyelmet, amikor a király kegyelemben részesít, azaz felment elítélteket ezzel növelve népszerűségét. Az a skizofrén helyzet is többször előállt, hogy a király felségsértésért elítélteket mentett fel.⁶³ Ezt lehetne úgyis értelmezni, hogy az autokratikus politikai rendszer liberális irányba mozdul el, mégsem erről van szó valójában, hiszen nem az elnyomás enyhüléséről van szó, pusztán annak kiszámíthatatlanságáról, ami aláássa a politikai intézményrendszerbe vetett bizalmat, és megnehezíti a további jogszabályokon és törvénykezésen alapuló reformokat. A jogállamiság hiánya tehát hátráltatja a demokratizálódást, és hátráltatja az állami közigazgatás elválását a politikai rendszertől, mivel ellehetetleníti a kiszámítható szabályok alapján működő bürokrácia kialakulását.

⁶¹ Pennel, C. R.: *Morocco since 1830, a history*. New York University Press, 2000, 87. o.

⁶² *Arab Human Development Report 2004: Towards Freedom in the Arab World*, United Nations Development Programme, 2005. Egy viszonylag hétköznapi példa a jogrendszer hiányosságaira, hogy nincsen rendelkezés arra vonatkozóan, hogy miként szankcionálják az ittas vezetést az országban: a hatályos törvények szerint ugyanis az ország állampolgárainak tilos alkoholt fogyasztania. Ezt ugyan senki sem veszi komolyan, mégis elég formális alapot ad az ittas vezetés szabályozásának hiányára – ez ugyanis a törvény betűje szerint elő sem fordulhatna.

⁶³ Például a Lmrabet ügy: Laetitia Grotti: Le gouvernement pour seul responsable, *TELQUEL*, No. 84. 2003. június 28.

Az iszlám hatása

Az iszlám hatása szintén a király személye körül összpontosul: (1) a király az állami identitás egyik meghatározó eleme, és egyben vallási szimbólum is: Amir al-Muminín, a hívők vezetője; (2) a formális vallási hierarchia is a király személyében ér össze a politikai vezetéssel: az ulama, vallási tanácsadók is neki felelnek, és a kormány vallási ügyekért felelős tagját is a király nevezi ki; (3) mivel a politikai hatalom is a király kezében van, lényegében az is rajta múlik, hogy az iszlám normái mennyiben korlátozzák a politikai döntéseket; és végül (4) a király szimbólikus szerepe nemcsak az állami identitás, de a politikai rendszer legitimitásának forrása is, ami által az iszlám itt is szerephez jut.

Az nemzeti identitás szintjén a király vallási vezető szerepe lehet az egyik oka annak, hogy az etnikai különbségek ellenére Marokkóban erős közös identitás tudott kialakulni, amelyet a király személyén keresztül a közös – arabok és berberok által egyaránt követett – iszlám vallás is erősít. Az iszlám szimbólumrendszere tehát lehetővé teszi a törzsi és etnikai ellentétek feloldását. Az uralkodó Filali dinasztia eredetileg a déli nomád törzsek és szúfi rendek segítségével került hatalomra, és azóta megtartotta szimbólikus vezető szerepét, aki Allah áldását (*baraka*) hozza a földre.⁶⁴

Az Amir al-Muminín szimbólikus, a politikai racionalitást is felülíró szerepe azzal a történelmi példával ecsetelhető leginkább, amikor a hetvenes évek elején a II. Hasszán úgy védett ki egy ellene irányuló puccskísérletet, hogy imára szólította fel a rátámadó katonákat, akik engedelmesen eleget tettek a felszólításnak.⁶⁵ A példa egészen abszurdan mutatja, hogy milyen mértékben szövődik össze a politikai és a vallási dimenzió a királyt körülvevő retorikában. Az összetett képet tovább erősíti, hogy Marokkó minden mecsetének vezetőjét a király nevezi ki, és a király dícséretével kezdenek minden pénteki imát.

A politikai gyakorlat felől közelítve a kérdést, a király alkotmányos sérthetlensége vet fel tanulságos dilemmát. Az alkotmány ugyanis egyszerre garantálja a szólás szabadságát és a király sérthetlenségét, lényegében az Amir al-Muminín címén, vallási alapon. A két elvet akár a liberális és vallási értékek közti ütközésnek is tekinthetnénk, ami alapján könnyedén arra a következtetésre juthatnánk, hogy az iszlám korlátozza a demokrácia kialakulását. Ez azonban más értelmezést nyerhet, ha nem a királyi és az Amir al-Muminín vallási címek

⁶⁴ Cornelli, V. J.: The Logic of Analogy and the Role of the Sufi Shaykh in Post-Marinid Morocco. *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 15, (1983), 67-93. o.; Hammoudi, A.: Sainteté, pouvoir et société, *Annales E. S. C.*, Vol. 35. (1980) 614-641. o.

szétválasztására koncentrálunk – ami Marokkó esetében meglehetősen kilátástalannak tűnik –, hanem inkább a király politikai szerepét elemezzük.

Ha például az alkotmány nem az autoriter politikai hatalom birtokosának sérthetetlenségét biztosítaná – aki mellesleg vallási vezető is –, hanem egy procedurálisan demokratikus politikai rendszert hozna létre, és ebben szimbolikus szerepet engedne az államfőnek, aki emellett vallási vezető is maradna, akkor máris sokkal összeegyeztetetőbbnek tűnne az iszlám és a demokrácia. A II. Hasszán uralkodásának utolsó éveiben megindult reformok épp ebbe az irányba mutattak: a király politikai aktorból egyre inkább szimbolikus vezetővé alakult át. II. Hasszán egyre kevesebb alkalommal szólta bele közvetlenül a politikai döntésekbe, és egyre inkább kormányára bízta a rutin irányítást. A demokratizálódás gátja pedig sokkal inkább a kormány működését támogató közigazgatás hiánya, mintsem a vallás volt.

A politikai és a vallási vezetés összefonódása miatt a civil szférát is meglehetősen nehéz elválasztani a politikai folyamatoktól. Ez azonban önmagában még nem jelenti, hogy az iszlám ne engedne teret a civil kezdeményezéseknek. Sőt, sok esetben épp a formális politikai versenyből való kirekesztettség lehet az oka, hogy az iszlamista szervezetek sokkal inkább civil alapokról indulnak, és csak aztán válnak politikai erővé.

Mindkét meghatározó iszlamista szervezet, a PJD-hez közel álló Al Tawhid wal Islah és Yasin mozgalma is kifejezetten civil alapokról indult.⁶⁶ A két alakulat eltérő útja pedig jól mutatja, hogy önmagában az iszlamista gyökerek nem eredményeznek törvényszerűen anti-demokratikus vagy anti-civil politikai üzeneteket. Míg a PJD fundametalista üzeneteit finomította, hogy közelebb kerüljön a politikai hatalomhoz, addig Yasin egyre inkább demokratikus retorikába burkolja VI. Mohamed ellen irányuló támadásait, ezzel szerezve nagyobb támogatottságot mozgalmának.⁶⁷

A vizsgált politikai átalakulás tehát sokkal inkább cáfolja mintsem megerősíti az iszlám és a civil szféra ellentmondásáról elterjedt nézetekre.⁶⁸ Az iszlám önmagában nem korlátozza a civil szférát, hiszen az elnyomó rendszer, a mérsékelt ellenzék és a radikális ellenzék mind egyaránt az iszlámra hivatkozva kampányolnak politikai céljaik elérésének érdekében. Ugyan

⁶⁵ Lust-Okar, Ellen: *Structuring Conflict in the Arab World*, Cambridge University Press, 2005, 82. o.

⁶⁶ Willis, Michael J.: Between Alternance and the Makhzen: At-Tawhid wal Islah's entry into Moroccan Politics. *Journal of North African Studies*, Vol. 4. No. 3. (1999. ősz), 45-80. o.

⁶⁷ A PJD elismeri a monarchiát, a katonaság különleges helyzetét, az együttműködést Világbankkal, a Nemzetközi Valutaalappal és az ENSZ különböző intézményeivel, sőt, támogatta a Mudawana reformját is. Le "plan Ramid" pour reformer la Constitution, *le journal*, 2004. április 13. Yasin retorikájának változásáról pedig: Zeghal, Malika: Religion et politique au Maroc aujourd'hui, Document de travail 3, *IFRI*, 2003.

⁶⁸ Norton, Augustus Richard: *Civil Society in the Middle East*. Brill, 2005.

több iszlamista szervezetben összemosódnak a civil és a politikai funkciók, de emellett számos apolitikus, a hatalomra nem törő, azaz tisztán civil muszlim szervezet is működik Marokkóban. Tehát az az állítás sem látszik igazolódni, hogy pusztán a vallási üzenetektől politikaivá válna egy szervezet.

A szekuláris civil szervezetek irányába kiterjesztve az elemzést pedig az látszik, hogy a legtöbb esetben komolyabb problémák és fenntartások nélkül tudnak együttműködni az iszlamista és a szekuláris csoportok. Több interjúalanyom, mint például Ali Belhaj parlamenti képviselő vagy Ali Amar liberális újságíró, egyenesen megütközéssel fogadták az együttműködés nehézségeire vonatkozó kérdéseket. Magyarozatuk szerint a hivatkozott WVS kutatások túlságosan szűken értelmezik a civil társadalom fogalmát és nem mutatják ki a vallási szervezetek mozgósító hatását. Elbeszélésük szerint a liberálisnak tartott civil szervezetek erejét is ezen mozgalmak támogatása adja.⁶⁹

És végül az elmondottakat támasztják alá a vallásra vonatkozó WVS számok is. A népesség 99%-a gondolja úgy, hogy a vallás jó dolog, 97% bízik a vallási vezetőkben, 94% gondolja, hogy a vallás fontos, 90% támogatja a fejkendő viselését, 88% szerint a vallás képes megoldani a társadalmi problémákat, 75% szeretné, ha az iszlám politikai szerepet is kapna. Tehát úgy látszik, hogy az iszlám és a demokrácia támogatottsága egy időben lehet magas, és a társadalmi értékek szintjén sem szükségszerű az ellentmondás a két eszmerendszer között.

Konklúzió

A tanulmány Marokkó példáját vizsgálva arra a kérdésre kereste a választ, hogy van-e lehetőség az összehasonlító politológia fogalomkészletét és módszertanát használva a demokratikus intézményrendszerek kialakulását vizsgálni egy huntingtoni terminológiával "muszlim"-nak tartott ország politikai intézményrendszerében bekövetkező változások értelmezésére.

A tanulmány első fontos megállapítása, hogy a kilencvenes évek folyamán a marokkói politikai rendszer demokratikus irányba mozdult. Ennek két fontos eleme volt: az egyik a formális intézményrendszer reformja, a másik pedig az informális hatalmi monopólium megbomlása. Ezzel együtt, és ez a tanulmány második megfigyelése, Marokkóban nem alakult ki valódi demokrácia, mert a formális demokratikus intézményrendszer nem tudta irányítása

⁶⁹ A szerzői interjúi: Ali Belhaj-dzsál és Ali Amarral, 2007. május 24. Casablanca.

alá vonni az államigazgatás fellett. Ennek legfőbb oka, hogy az államigazgatás nem kellőképpen intézményesült: sokkal inkább a királyhoz fűződő informális kapcsolatokon nyugszik, mint kiszámítható szabályrendszeren. Végül pedig Marokkó esete arra is példa, hogy az iszlám mozgósító ereje egyszerre tudja elősegíteni a demokratikus törekvéseket, amikor ellenzéki iszlamista mozgalmak hivatkoznak rá, illetve meggátolni a reformtörekvéseket, amikor az uralkodó elit a modern államigazgatási intézmények kialakítását hátráltatja az iszlámra hivatkozva.